

ЦИМБАЛЮК ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

Заступник директора з навчально-виховної роботи

спеціалізованої школи I ступеня № 322

з поглибленим вивченням англійської мови

Деснянського району міста Києва

Методична тема:

**«Образотворче мистецтво - як предмет
експериментально-дослідної роботи, що
забезпечує створення моделі
білінгвального закладу освіти»**

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. БІЛІНГВІЗМ В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНО-МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ	7
1.1. Сутність поняття «білінгвальна освіта»	7
1.2. Сутність поняття «білінгвальне навчання».....	8
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІЛІНГВІЗМУ	9
2.1. Основи методики білінгвального навчання	9
2.1. Моделі білінгвального навчання.....	10
2.2. Види білінгвального навчання	11
2.3. Як? Коли? Скільки?.....	12
2.4. Навчальне середовище	12
Виклики білінгвального навчання та теми для роздумів	14
ВИСНОВОК	15
ЛІТЕРАТУРА.....	16

ВСТУП

*Білінгвізм є предметом гордості тих,
хто ним володіє, і предметом осуду з боку тих,
кому його недодали.*

*Якщо розглядати школу як модель людської спільноти
(або спільноту в мініатюрі), виявляється,
що саме білінгвальна школа є найбільш точним наближенням
до життя сучасного мультикультурного суспільства.
Її навіть можна вважати мультикультурною школою,
яка створює Європу в мініатюрі.*

Роман Алієв, Наталія Каже.

«Билингвальное образование. Теория и практика.»

Завдання поставлені Національною доктриною розвитку освіти, перш за все, спрямовані на подальше підвищення якості освіти, що надається. Одним із визначальних напрямів із розв'язання проблеми підвищення якості освіти є розвиток педагогічних систем, досягнення нового, більш високого рівня навчально-виховного процесу. Це значною мірою задається рівнем і характером розвитку навчально-виховного середовища - визначального компонента будь-якої педагогічної системи, що зумовлює формування його якісно нового складу і структури. Таким чином, одним із основних напрямів вирішення проблеми підвищення якості освіти є розвиток матеріальних і нематеріальних складових систем навчання, досягнення на цій основі нового, більш високого рівня навчально-виховного процесу. Постає завдання суттєвого вдосконалення навчально-виховного середовища.

У свою чергу, сучасна освітня парадигма спирається на особистісно-орієнтовану педагогіку, яка принципово передбачає, аби в епіцентрі навчально-виховного процесу перебував учень – той, на кого, переважно, спрямовані навчальні дії і заради якого, в інтересах якого, врешті-решт, здійснюється навчально-виховний процес, створюються педагогічні системи і системи освіти в цілому. Таким чином, утвердження в освіті принципів особистісно-орієнтованої педагогіки передбачає, аби навчальне середовище визначалось, формувалось і розвивалось відповідно до вимог *учнівської складової педагогічної системи*.

Соціально-економічні потреби суспільства, що розвивається, виступають як вимоги до системи освіти і, переважно, полягають у створенні умов для забезпечення: гармонійного становлення й розвитку особистості як індивіда і

члена суспільства, у відтворенні в підростаючому поколінні соціальної, національної і світової культури, формуванні ціннісної системи, яка базується на загальнолюдських і загальнокультурних цінностях.

Предметом особливої уваги є практичне втілення одного із ведучих принципів державної політики в освіті – принципу адаптивності системи шкільної освіти щодо потреб якісно нових освітніх послуг які б забезпечували не лише рівень функціональної компетентності учня, враховували особливості його розвитку, але і забезпечували підготовку дітей на рівні європейських стандартів, формували випускника з європейським типом мислення, культури і поведінки.

З врахуванням Європейської інтеграції і тенденції до глобалізації володіння іноземною мовою стає в наш час ключовою складовою освіченої людини. Політичні та суспільні зміни, які відбуваються у сучасному світі та в Європі зокрема, зумовлюють необхідність знання принаймні однієї або кількох іноземних мов. Це в повній мірі стосується англійської мови. Узагальнюючий досвід багатьох країн, можна зробити висновок, що найкраще іноземну мову засвоюють, застосовуючи моделі білінгвального навчання. Переважна більшість європейських країн може дозволити собі білінгвальну освіту, суть якої полягає в тому, що серія предметів викладається та вивчається іноземною мовою.

Соціальна і педагогічна значущість цієї проблеми привернула широке коло наукових дослідників і практиків до питань розбудови гнучких моделей загальноосвітніх навчальних закладів інноваційного типу розвитку, пошуку саме тих організаційно-педагогічних умов, які забезпечують нову якість шкільної освіти, ефективність освітнього процесу, а головне результат – якісно нового випускника здатного навчатися упродовж всього життя та відповідати на цивілізаційні виклики. Разом з тим, не можна оминати суттєвих організаційно-педагогічних проблем, які ускладнюють, гальмують, а подекуди й унеможливають інноваційний розвиток загальноосвітніх навчальних закладів. В основі виникнення та розгортання цих проблем лежать об'єктивні суперечності:

- між суспільними та освітніми запитами, вимогами суспільства щодо доступної і якісної освіти та вимогами закладів освіти до нормативно-правових, фінансових та матеріально-технічних умов навчально – виховного процесу, які забезпечують держава та суспільство;
- між актуальним і необхідним рівнем володіння вчителями теоретичними засадами педагогічної інноватики та практичними

механізмами інноваційного розвитку загальноосвітнього навчального закладу;

- між запитом та потребою батьків учнів на більш якісну освіту та відсутністю відповідного закладу, який би міг таку освіту забезпечити.

Майже весь цивілізований світ в тій чи іншій мірі виражає невдоволення існуючою в своїй державі системою освіти і бажав би її реформувати. Перед системою освіти постійно постають все нові і нові задачі. Але любі зміни є успішними і дієвими лише в тому випадку якщо супроводжується узгодженими діями вчителів і учнів в області формулювання та вибору цілей, потреб та проблем.

Дослідження загальних питань білінгвізму має велике наукове і практичне значення. Явища білінгвізму досліджують багато вчених, як в Україні так і за кордоном (Р.Алієв, Н. Каже, А.В. Константинов, Ю.Д. Дешерієв, С.В. Засєкін, Л.В. Мельник, А.М. Капінус, О.Н. Хорошковська, Л.А. Кутенко, О. Палінська, О.Н. Шовгун, Н.П. Шумарова, Л.С. Виготський).

Білінгвізм – крок до інтеграції в європейське суспільство: реалії, досвід та майбуття.

Основна ідея.

Ідея методичної теми полягає у створенні оригінальної моделі білінгвального навчального закладу. До її складу входять підсистеми адміністративної, методичних, мобільних творчих груп учителів, батьківського комітету, піклувальної, педагогічної, методичної рад, відділів роботи з обдарованими дітьми, інформаційно-презентаційна робота та інтеграція білінгвальності в систему позакласної роботи.

Схема введення білінгвальності в навчально-виховний процес загальноосвітньої школи передбачає включення до системи базових предметів навчальних дисциплін із вивченням англійської мови з 1 класу, вивченням циклу образотворчого та музичного мистецтв (1-4 класи).

Мета: розробити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити зміст, методи, види і форми білінгвального навчання шкільного курсу «Образотворче навчання» у закладі освіти I ступеня.

Виконані завдання:

- здійснено теоретичний аналіз досліджуваної проблеми й вивчити досвід білінгвального навчання в українській і міжнародній практиці;
- обґрунтовано, розроблено й апробовано модель білінгвального навчання у системі початкової освіти;

- розроблено зміст, методи і прийоми білінгвального навчання та методику їх використання;
- перевірено на практиці ефективність запропонованої методики;
- проаналізовано, узагальнено й систематизовано основні дані;
- виокремлено підходи й технології навчання, які забезпечують ефективність розробленої моделі.

Механізм реалізації експериментально-дослідної роботи передбачає білінгвальний розвиток учнів засобами такого предмету, як образотворче мистецтво.

Очікувані результати полягає в оновленні, модернізації освітнього процесу в школі шляхом запровадження білінгвального навчання як складової безперервної освіти, виявлення потенційних можливостей білінгвального навчання та умов його реалізації, надання психолого-педагогічного й дидактичного обґрунтування доцільності використання білінгвального навчання, створення навчальних портфоліо для початкової школи.

БІЛІНГВІЗМ В АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНО-МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Білінгвальна освіта

Білінгвальна освіта (bilingual education) - освіта в процесі якої використовуються дві мови – рідна (перша) та друга (іноземна). Форми використання двох мов (вербальна, письмова, візуальна, аудіо та інші), а також види дидактичних матеріалів та їх мова не регламентуються, але їх рівень має відповідати середній мовній компетенції референтної групи.

Мета білінгвальної освіти – рівень володіння англійською мовою понад програмові вимоги. Учні вчаться розуміти і спілкуватись англійською в різних життєвих ситуаціях. Шкільна білінгвальна освіта є предметом підготовки дитини молодшого шкільного віку до життя в мультикультурному суспільстві, при цьому власне чи рідне культурне середовище дитини не лише не пригнічується, а й підкреслюється й розвивається в світлі порівняння і збагачення з середовища іноземної мови. Основна відмінність білінгвальної освіти від традиційної полягає в тому, що мова викладання є не лише засобом для передачі і навчання, але і його метою. Не викликає сумнівів і той факт, що оволодіння іноземною мовою найбільш успішно відбувається в молодшому шкільному віці в умовах актуального контексту.

Розглянемо білінгвальну освіту в світлі сучасних інтеграційних концепцій освіти. Традиційне вивчення мови пов'язане з діяльністю лівої півкулі головного мозку – абстрактним, логічно-математичним, тобто раціональним мисленням, що вимагає довгих вправ для накопичення інформації в довготривалій пам'яті. В той час як процеси засвоєння мови пов'язані з роботою правої півкулі – образним, музичним, соціальним, інтуїтивним, тобто емоційним, асоціативним мисленням, що дозволяє надовго запам'ятати інформацію одночасно з її сприйманням. Навчання другій мові, що базується на змісті (content - based second language teaching) – це методика навчання, що допомагає розширити повну компетенцію завдяки такому змісту, котрий виходить за рамки звичайного уроку іноземної мови як спеціального предмету. Фактично це і є білінгвальна освіта, коли одночасно з навчанням предмету вчитель розширює та поглиблює мовну компетенцію учня.

Перевага такої освіти – крок в напрямку до освіти на кількох мовах (мультикультурна освіта). Недоліки були пов'язані з недосконалістю системи підготовки білінгвальних педагогів та відсутністю відповідних навчальних посібників.

Білінгвальне навчання

Білінгвальне навчання (bilingual schooling) – поняття, яке на відміну від білінгвальної освіти, представляє собою проміжний етап в переході від освіти рідною мовою до освіти іноземною.

Білінгвальне навчання – це різноманіття моделей та програм, об'єднаних єдиним принципом: в якості засобу навчання вживаються дві мови.

Білінгвальне навчання – це викладання шкільних предметів іноземною мовою (з вживанням рідної мови на початковому етапі). Білінгвальне навчання змінює ситуацію навчання: від вивчення іноземної мови до навчання з її допомогою. Учні вчаться розуміти і спілкуватись англійською в різних життєвих ситуаціях.

Білінгвом у вузькому розумінні, відповідно, буде такий мовець (чи мовний соціум в умовах масового білінгвізму), який послідовно і регулярно на даному етапі використовує дві мови для забезпечення своїх комунікативних потреб, при чому, як правило, ці мови здійснюють інтерферуючий вплив одна на одну. Існують випадки, коли мовець стає білінгвом на обмежений час, а потім знову повертається до монологічної практики (це явище поширене, зокрема, серед сезонних робітників, а також внаслідок тимчасової трудової міграції). Повертаючись до монологізму, такий мовець не втрачає (принаймні відразу) навичок спілкування іншою мовою, але не використовує їх у жодній комунікативній ситуації (так званий пасивний білінгвізм), тому і не може характеризуватися як білінгв у строго лінгвістичному розумінні цього терміну.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БІЛІНГВІЗМУ

Основи методики білінгвального навчання

Білінгвальна методика

- виникла як критика аудіовізуального методу вивчення іноземної мови;
- сприяє засвоєнню і рідної, і іноземної, тобто обох мов;
- забезпечує розвиток максимального активного словниково запасу як основи мислення;
- передбачає використання в навчальному плані різноманітних моделей білінгвального навчання в залежності від ступеня інтенсивності вживання другої мови;
- не перешкоджає домінуванню в школі рідної мови: мовою школи лишається мова родини.

Що принципово в методиці:

- етапність, систематичність, довготривалість, варіативність;
- відсутність перекладу (дублювання): джерелом отримання інформації виступають дві мови; шкільні предмети не вивчаються другою мовою, обидві мови застосовуються як інструмент передачі змісту навчального предмету;
- скільки можливо – іноземною, скільки необхідно - українською.
- рідна мова необхідна для збереження психологічних умов мотивації навчання, для забезпечення можливості вільного висловлювання, прояву творчості, для розвитку і самовдосконалення особистості;
- друга мова націлена на реалізацію навчального стандарту;
- оскільки білінгвальні програми націлені не на асиміляцію, а на інтеграцію та плюралізм, жодна з мов не повинна мати привілей (оцінка по предмету залежить від знань предмету, а не від знання мови, хоча звісно ці знання в деякій мірі є взаємозалежними).

Як впливає білінгвальна методика на загальний розвиток мови?

- чим раніше починають вивчати іноземну мову, тим краще у дитини вимова;
- краще розвивається фонематичний слух, слухова увага;

- дітям молодшого шкільного віку легше зрозуміти механізм формування мови через лексико-семантичні асоціації, ніж через засвоєння фонологічної, морфологічної чи синтаксичної структури мови;
- діти без психологічних труднощів та ускладнень переходять від однієї мови до іншої.

Моделі білінгвального навчання

Моделі білінгвального навчання відображають співвідношення рідної і іноземної мов. Розкриємо зміст основних моделей:

1. Дублююча чи супроводжуюча, модель використовується як правило на початковому етапі навчання і пропонує представлення однієї і тієї ж одиниці рідною та іноземною мовами. Ця модель сприяє накопиченню фонду мовних засобів, здатних адекватно виражати предметний зміст. В процесі використання цієї моделі в учня встановлюється стійкий асоціативний зв'язок між змістовою одиницею та набором мовних засобів.
2. Аддитивна модель (доповнююча) передбачає подання іноземною мовою додаткової інформації, що частково чи суттєво збагачує зміст, вивчений рідною мовою. Додаткова інформація, як правило, подається у вигляді розповіді вчителя, друкованого тексту, спеціального дидактичного матеріалу (відеофрагменти, аудіозаписи і т.і.). Співставлення та обговорення основного та додаткового блоків ведеться як рідною, так і іноземною мовами.
3. Паритетна модель передбачає рівноправне використання рідної та іноземної мов при розкритті змісту предмета. Необхідною умовою використання даної моделі є досягнення учнями достатньо високого рівня мовленнєвої компетенції. При цьому маєтись на увазі знання певного об'єму спеціальних термінів, вміння виявляти змістові особливості використання спеціальних термінів.
4. Модель що витісняє. Сама назва говорить про те, що в цій моделі іноземна мова домінує при позкритті предметного змісту. Використання даної моделі можливе лише на просунутому рівні білінгвального навчання, оскільки учні

повинні володіти іноземною мовою в такій мірі, щоб заглиблюватись в предметний зміст.

Види білінгвального навчання

В залежності від критеріїв, що лежать в основі класифікації, виділяють кілька типів білінгвізму:

- за віком в якому відбувається засвоєння другої мови (ранній або пізній);
- за кількістю дій, що людина може виконувати другою мовою (рецептивний, репродуктивний або продуктивний);
- за способом засвоєння мов (складений, координативний, субординативний);
- за обставинами засвоєння мов (природний або штучний);
- за стратегією адаптації у імігрантів (асиміляція, сепаратизм, інтеграція, маргіналізація).

Проаналізувавши наявні класифікації білінгвального навчання я виділяю найважливіші критерії, а саме:

- мовні цілі освітньої системи (тобто, яку саме компетенцію – рівну чи нерівну – в обох мовах повинні здобути учні);
- місце рідної та іноземної мов у навчальних програмах (приділяється однакова увага або одна з мов функціонує лише на перших етапах навчання);
- соціокультурна дистанція між двома мовами, які належать до освітньої системи;
- місце білінгвального навчання у загальній освітній системі країни.

Як? Коли? Скільки?

Пропорція мов на уроці визначається його змістом, часом і місцем проведення, особливостями сприйняття учнів, особистістю вчителя, та обраною моделлю навчання.

Баланс між інформацією та мовою в навчальному процесі (Information and content balance through education) - вміння підпорядкувати лексику другої мови потребам навчального предмету та співвідносити її з мовною компетенцією конкретної аудиторії.

Намагаючись забезпечити баланс між змістом предмета та його лексичним наповненням в початковій школі ми користуємося дублюючою (1-2 класи) та адитивною (2 – 4 класи) моделями білінгвального навчання. Вчителі-білінгвали мають піклуються про досягнення академічного рівня у викладанні шкільного предмета і одночасному збереженні кратності, точності та логічності мови, не перевантажуючи зміст. Враховуючи вище сказане, бачимо, що для досягнення в процесі навчання обох цілей слід безупинно балансувати між уроком, сфокусованим на змісті навчального предмету, та роком специфічного мовного спрямування. Оскільки в словосполученні «білінгвальне навчання» ми робимо наголос на іменник (навчання), білінгвальний урок перетворюється на місце зустрічі академічного та неакадемічного змісту навчального предмету. Це означає, що при поясненні академічних понять ми, враховуючи недостатній рівень володіння мовою учнями, маємо право користуватись спрощеною (неакадемічною) мовою.

Навчальне середовище

Слід зазначити, що на процес навчання і виховання особистості в навчальному закладі виключно великий вплив мають мікросоціум навчального закладу і розвиненість структури, глобальне і локальне розташування, рівень стану та пристосованості капітальних будівель навчального закладу, його навчальних приміщень. Цей простір може суттєво впливати на діяльність педагогічних систем, на результати навчально-виховної діяльності учнів, іноді суттєво викривляючи і навіть знецінюючи зусилля навчального закладу щодо досягнення визначених цілей навчання і виховання. Враховуючи позитивний характер освіти людини, цей вплив визначально відчувається людиною впродовж всього її життя.

В навчально-виховному середовищі умовно можуть виділятися:

- інтелектуальне забезпечення (зміст навчання, система навчальних впливів, носії знань як суб'єкти (учитель), носії даних як ресурси (посібник, електронна база даних тощо), носії мети навчально-виховного процесу та суб'єкти управління процесу (учителі) ;
- матеріальне забезпечення (навчальні приміщення, засоби навчання, підручники тощо).

Інтелектуальна складова забезпечується:

- вчителями з двома фаховими спеціальностями, які дозволяють викладати предмети білінгвального циклу. Компетентний білінгвальний педагог – досить вільно володіє іноземною мовою в конкретній області знань чи навчального предмету, цілеспрямовано поповнюючи свої знання іноземної мови, займається самоосвітою в результаті чого його мовна компетенція може досягти рівня «білінгва по освіті»;
- паралельними білінгвальними навчальними програмами (з мінімальною мовною ієрархією), метою яких є отримання учнями академічних знань двома мовами;
- посібниками для учнів, розробленими на основі білінгвальних програм;
- білінгвальними студіями за інтересами.

ВИКЛИКИ ТА ТЕМИ ДЛЯ РОЗДУМІВ

Для успішної реалізації концепції білінгвального навчання важливого значення набуває підготовка спеціалістів, котрі володіють багатогранною компетентністю (предметною, мовною, загально педагогічною). Навіть при бездоганно побудованій системі моделей навчально-виховного процесу (наприклад: методиці навчання, системи оцінювання навчальних досягнень тих, хто навчається) невідповідність ресурсів діяльності педагогічної системи тим, які передбачалися її відповідними моделями, в першу чергу, педагогічної компетентності викладацького складу, ресурсів мотивації діяльності учасників навчально-виховного процесу, складу і параметрів систем ЗН, призводять до суттєвого зниження ефективності педагогічної системи (навчально-виховного процесу) і, як результат, суттєвого зниження якості освіти, що надається.

Продуктивною може стати інтеграція іноземної мови з уроками фізкультури, позаурочною діяльністю, пов'язаною з рухливою діяльністю учнів. Адже слова іноземною мовою, що супроводжують ритмічний рух дитини, сприяють формуванню в його пам'яті єдиного звукомоторного образу, що дозволяє через асоціативні зв'язки полегшити дитині засвоєння іноземної мови.

Пропонуємо кілька порад та роздумів педагогів-практиків початкового білінгвального навчання, призначених вчителям, які навчають дітей іноземній мові, та кільком навчальним предметам, що характерно для початкової школи:

- засвоєння мови являє собою активний процес, що найкраще здійснюється в ситуації спілкування (комунікації);
- всі мови мають однакову цінність;
- знання мов «зводить мости» між культурами;
- мова являє собою процес мислення; вивчаючи мову ми краще розуміємо хід та образ думок іншого народу; білінгвізм допомагає нам розміркувати, перш ніж говорити;
- мова потребує підтримки та розвитку.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи вищесказане, можна стверджувати, що наша спеціалізована школа на високому рівні вивчає і підтримує білінгвальне навчання. Вчителі-білінгвали вивчили і підготували підґрунтя білінгвізму, постійно удосконалюють свою майстерність з даного питання, чим підвищують рівень знань учнів. Діти з задоволенням вивчають предмети білінгвального циклу. Елементи цього досвіду вдало використовуються при викладанні інших предметів.

У білінгвального навчання є й прихильники, і супротивники. Адже дійсно можна знайти як плюси, так і мінуси.

Плюси:

- білінгвістична освіта дозволяє учню комфортно почувати себе в багатомовному світі;
- навчання, побудоване за даним принципом – це можливість отримувати освіту однією зі світових мов, не втрачаючи зв'язку з етнічною мовною приналежністю;
- білінгвальне навчання розширює «межі» мислення, учить мистецтву аналізу;
- білінгвальні програми дозволяють учням не боятися бар'єру нерозуміння іноземної мови й сприяють більшій їх адаптації до вивчення інших мов, розбудовують культуру мовлення, розширюють лексику мови;
- навчання відразу кількома мовами сприяє розвитку комунікативних навичок, пам'яті, робить учня або студента більш мобільним, толерантним, гнучким і розкріпаченим, а значить, і більш пристосованим до труднощів у багатогранному й непростому світі.

Мінуси:

- іноді під видом мовної інтеграції, люди, що навчаються за програмами білінгвального навчання, фактично можуть зазнати асиміляції, втратити зв'язок з рідною культурою. З одного боку, з'являється якийсь космополітизм, а іншого боку знання мови розсіюється;
- на жаль, щоб білінгвальні програми дійсно працювали коректно, важлива не тільки наявність, але й професіоналізм викладання.

Отже, безумовно, плюсів у білінгвальному навчанні набагато більше ніж мінусів. Таким чином, до білінгвального навчання потрібно ставитися дуже обдуманно, делікатно й, головне, професійно. Дилетантство тут не прийнятне!

Література

- Алиев Р., Каже Н. «Билингвальное образование. Теория и практика.». Рига, "RETORIKA A", 2005.
- Бахтин Л.М. Два способа изучать культуру //Вопросы философии. - 1986. - № 12.
- Библер В.С. Диалог. Сознание. Культура. – М., 1989.
- Биков В.Ю. Методичні системи сучасних інформаційно-освітніх технологій / В.Ю. Биков // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л.Л.Товажнянського та О.Г. Романовського. – Вип. 3. – Х. : НТУ "ХПІ", 2002.
- Веденина Л.Г. Межкультурное обучение как полилог языков и культур// Межкультурная коммуникация./Тез. докл. Иркутск, 1993.
- Выготский Л.С. Собр. соч. -Т. 3. - М., 1983. - С. 145.
- Гачев Г.Д. Национальные образы мира. - М.: Советский писатель, 1988.
- Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование. - М.: Народное образование, 1999.
- Менская Т.Б., Поликультурное образование: Программы и методы. В: Общество и образование в современном мире. Сб. материалов из зарубежного опыта. Вып. 2., М., 1993.
- Образование в конце XX века/ Материалы «круглого стола»// Вопросы философии. – 1992, - № 9. – С.3-22.
- Певзнер М.Н., Ширин А.Г. Билингвальное образование в контексте мирового опыта. – Новгород, 1999.